

تأثیر عوامل ژئوپلیتیک اقتصادی دریای خزر بر تدوین راهبرد دفاعی جمهوری اسلامی ایران

سید عباس عراقچی^۱، علی اصغر بیک بیلندی^۲

دریافت مقاله: ۹۶/۰۵/۱۶

پذیرش مقاله: ۹۶/۰۷/۱۸

چکیده

منطقه ژئوپلیتیک دریای خزر پس از فروپاشی اتحاد جماهیر شوروی و جایگزین شدن چهار کشور تازه استقلال یافته به جای آن در این حوزه، دچار تحولاتی گردید که در این تحقیق با عنوان «تأثیر عوامل اقتصادی ژئوپلیتیک دریای خزر بر تدوین راهبرد دفاعی جمهوری اسلامی ایران» سعی شده است این تحولات، از دریچه عامل اقتصادی ژئوپلیتیک بر تدوین راهبرد دفاعی کشور مورد بررسی قرار گیرد. لذا در پژوهش حاضر با بهره گیری از روش توصیفی - تحلیلی و به صورت کاربردی پس از انجام مطالعات نظری و محیط شناسی ژئوپلیتیک کشورهای منطقه ی دریای خزر، تلاش گردیده است تا عوامل اقتصادی ژئوپلیتیک مرتبط و مؤثر بر تدوین راهبرد دفاعی ج.ا.ایران شناسایی سپس به منظور تأیید این عوامل و تعیین نقش عوامل (در قالب بسترهای فرصت آفرین، تهدید زا، قوت و ضعف)، دو پرسشنامه ای تنظیم و طراحی گردید. که پرسشنامه اول به منظور تأیید عوامل مؤثر ژئوپلیتیک اقتصادی احصاء شده بر تدوین راهبرد دفاعی بین جامعه آماری ۱۲ نفری و پرسشنامه دوم به منظور تعیین نقش عوامل در جامعه آماری ۴۹ نفری به صورت تمام شمار توزیع و پس از اخذ نظر جامعه آماری با استفاده از تکنیک ها و روش های آماری، تجزیه و تحلیل شده و در ادامه به جمع بندی و ارزیابی سؤالات تحقیق پرداخته شده است. در نهایت در قسمت نتیجه گیری در پاسخ به سؤالات تحقیق، مهم ترین بسترهای فرصت آفرین و بسترهای تهدید زا و همچنین مهم ترین عوامل قوت و ضعف اقتصادی که در تدوین راهبرد دفاعی ج.ا.ایران مؤثر می باشند؛ در قالب ۳۰ عامل ژئوپلیتیک تعیین گردیدند.

واژگان کلیدی: عوامل ژئوپلیتیک اقتصادی، دریای خزر، راهبرد، راهبرد دفاعی

۱- استادیار روابط بین الملل دانشکده وزارت امور خارجه

۲- دانش آموخته دکتری مدیریت راهبردی نظامی دانشگاه عالی دفاع ملی (نویسنده مسئول) Ali.biek@yahoo.com

مقدمه

دریای خزر در منطقه اوراسیا واقع شده است. این دریا، بزرگ‌ترین دریاچه جهان و باقی مانده دریای عظیم تتیس^۱ از دوران دوم زمین‌شناسی است. از نظر موقعیت ریاضی این دریاچه بین مدار ۴۷ درجه و ۷ دقیقه عرض شمالی و در جنوبی‌ترین نقطه بر مدار ۳۶ درجه و ۲۳ دقیقه عرض شمالی و همچنین بین نصف‌النهار ۴۶ درجه و ۳۸ دقیقه تا ۵۴ درجه و ۴۴ دقیقه طول شرقی واقع شده است. این دریا در آسیای غربی و در شمال مرکزی فلات ایران قرار دارد. قزاقستان در شمال، ترکمنستان در شرق و جمهوری آذربایجان در غرب این دریا قرار گرفته‌اند و در شمال غرب آن نیز کشور روسیه واقع شده است (احمدی‌پور، ۱۳۸۹: ۴). طول دریای خزر از شمال به جنوب ۱۲۰۵ تا ۱۲۸۰ کیلومتر، عرض آن ۲۰۲ تا ۵۵۴ کیلومتر و طول سواحل آن ۶۵۰۰ کیلومتر است و مساحت آن حدود ۳۹۴۵۰۰ کیلومتر مربع می‌باشد. (صابری، ۱۳۸۸، ۲۹) عواملی مانند فروپاشی اتحاد جماهیر شوروی و به دنبال آن خلأ قدرت ایجادشده و وجود کشورهای تازه استقلال‌یافته با موقعیت سیاسی و اقتصادی جدید و همچنین وجود مسائلی مانند؛ رشد روزافزون بودجه نظامی کشورهای حاشیه‌ای دریای خزر، رقابت کشورهای منطقه‌ای بر سر اکتشافات و استخراج منابع انرژی دریای خزر، عدم حل و فصل موضوع تعیین بستر دریای خزر، ورود بازیگران خارجی به خصوص حضور کشورهای فرامنطقه‌ای - مشخصاً ایالات متحده آمریکا با توجه به اختلافات عمیق ج.ا.ایران با آمریکا، عوامل ژئوپلیتیک منطقه را تغییر داده که این تغییرات تأثیر بسزایی در راهبرد دفاعی ج.ا.ایران خواهند داشت (جودت، ۱۳۸۹: ۴۶-۴۴). بنابراین نگرانی اصلی که وجود دارد، این است که تأثیر این چالش‌ها بر راهبرد دفاعی ج.ا.ایران مغفول نماند. در نتیجه با توجه به این که از زمان فروپاشی شوروی تاکنون، تأثیر عوامل ژئوپلیتیک اقتصادی حوزه خزر در زمینه‌های بروز تهدید یا جنبه‌های فرصت‌آفرین مؤثر بر تدوین راهبرد دفاعی ج.ا.ایران به صورت علمی و دقیق مشخص نشده است، لذا مسئله اصلی پژوهش حاضر این است که عوامل ژئوپلیتیک اقتصادی حوزه خزر چه تأثیری بر راهبرد دفاعی جمهوری اسلامی ایران داشته و چه فرصت، تهدید، قوت و ضعفی ناشی از این عوامل ژئوپلیتیک اقتصادی برای سیستم دفاعی جمهوری اسلامی ایران وجود دارد. اهداف اصلی این پژوهش مبتنی بر شناخت مهم‌ترین بسترهای فرصت‌آفرین و تهدیدزای مرتبط با مسائل دفاعی پیش‌روی جمهوری اسلامی ایران منبعت از عوامل ژئوپلیتیک اقتصادی حوزه

1- Tethys.

دریای خزر و همچنین شناخت مهم‌ترین عوامل ضعف و قوت اقتصادی مرتبط با مسائل دفاعی ج.ا.ایران در این حوزه می‌باشد. سؤالات تحقیق عبارت‌اند از؛ مهم‌ترین بسترهای فرصت‌آفرین و تهدیدزای مرتبط با مسائل دفاعی پیش‌روی جمهوری اسلامی ایران منبث از عوامل ژئوپلیتیک اقتصادی حوزه دریای خزر کدام‌اند؟ و مهم‌ترین عوامل ضعف و قوت اقتصادی مرتبط با مسائل دفاعی جمهوری اسلامی ایران در حوزه دریای خزر کدام‌اند؟ ضمناً با توجه به اهداف تحقیق، در این پژوهش محقق از تدوین فرضیه و محدود نمودن تحقیق در حیطه آن، خودداری نموده و در ادامه، روند تحقیق به صورت مسئله محور و بر اساس اهداف و سؤال‌ها پژوهش دنبال شده است. در خصوص اهمیت و ضرورت این تحقیق باید اشاره کرد که با انجام چنین تحقیقاتی ضمن کمک به اتخاذ راهبردهای مناسب دفاعی، در آینده نیز با معضل کمتری در منطقه ژئوپلیتیک دریای خزر مواجه و می‌توان ابتکار عمل را به منظور مقابله با چالش‌های اقتصادی این منطقه در دست داشت. همچنین عدم توجه به جنبه‌های ژئوپلیتیک اقتصادی حوزه خزر باعث می‌شود شناخت صحیحی از عوامل تأثیرگذار اقتصادی بر انتخاب راهبرد دفاعی جمهوری اسلامی ایران در این حوزه صورت نگیرد و لذا راهبرد دفاعی مناسبی نیز برای جمهوری اسلامی ایران در این حوزه اتخاذ نخواهد شد. در این تحقیق عوامل ژئوپلیتیک اقتصادی حوزه دریای خزر به عنوان متغیر مستقل و راهبرد دفاعی ج.ا.ایران نیز به عنوان متغیر وابسته مدنظر قرار گرفته است.

مبانی نظری

– پیشینه تحقیق:

در این تحقیق ۴ مورد رساله دکتری و ۴ عنوان مقاله علمی پژوهشی مرتبط با موضوع تحقیق مورد مطالعه قرار گرفت که با اقتباس از این پیشینه‌ها، چارچوب نظری این تحقیق شکل گرفت. لذا دو مورد از پیشینه‌های تحقیق که ارتباط بیشتری با موضوع دارند به شرح ذیل بیان می‌شوند.

دکتر سید محمود رضا شمس دولت‌آبادی در رساله دکتری خود با عنوان «علائق ژئوپلیتیک و استراتژی ملی ایران نسبت به آسیای مرکزی» از دانشگاه عالی دفاع ملی سؤال اصلی تحقیق خود این‌طور طرح می‌کند که «علائق ژئوپلیتیک تأثیرگذار بر راهبرد ملی جمهوری اسلامی ایران در آسیای مرکزی کدام‌اند؟ و پتانسیل وابستگی کشورهای آسیای مرکزی به جمهوری اسلامی ایران چه فرصت‌هایی را برای تدوین راهبرد ملی فراروی جمهوری اسلامی ایران قرار می‌دهد؟ در پاسخ به این سؤالات، محقق عوامل و علائق مؤثر ژئوپلیتیک مرتبط با جمهوری اسلامی ایران را در ابعاد؛

طبیعی، انسانی، اقتصادی، سیاسی داخلی، سیاسی بین‌المللی و نظامی-امنیتی تأثیرگذار می‌داند و سپس عوامل شش‌گانه اشاره‌شده را موردبررسی قرار می‌دهد و به این نتیجه می‌رسد که شکاف‌های ناشی از رقابت بین چین و روسیه با آمریکا موجب امکان بازی با کارت ایران را در این منطقه فراهم نموده است.

کامران فر و همکاران در مقاله‌ای با عنوان «تحلیل نقش خزر در معادلات ژئوپلیتیک منطقه‌ای» که در سال ۱۳۸۹ در فصل‌نامه جغرافیا انتشار یافته است این سؤال را مطرح می‌کند که ژئوپلیتیک کشورهای منطقه خزر و تقابل آنان با یکدیگر چگونه است؟ در پاسخ سؤال، به این نتیجه می‌رسد که ژئوپلیتیک حاکم بر منطقه غالباً ژئوپلیتیک مشاجره بوده است. در واقع، واقعیت‌های ژئوپلیتیک منطقه و پیوندهای فضایی موجود بین آن‌ها به‌گونه‌ای است که رویکردهای ژئوپلیتیک اکثر کشورهای منطقه را در تقابل با یکدیگر قرار داده است.

- مفهوم شناسی:

ژئوپلیتیک: تعریف ژئوپلیتیک از نظر حافظ‌نیا عبارت است از: «علم مطالعه روابط متقابل جغرافیا، قدرت، سیاست و واکنش‌های ناشی از ترکیب آن‌ها با یکدیگر می‌باشد». (حافظ‌نیا، ۱۳۸۵: ۳۷)، تعریف منتخب محقق در این پژوهش نیز همین تعریف می‌باشد.

عوامل ژئوپلیتیک: ازجمله عوامل شناخته‌شده ژئوپلیتیک می‌توان به موقعیت‌های استراتژیک و ژئواستراتژیک، موقعیت‌های ارتباطی، دریایی و ساحلی، جنبه‌های طبیعی و فیزیکی سرزمین نظیر شکل، وسعت، اوضاع توپوگرافی و اقلیم و وضعیت‌های اقتصادی، سیاسی، نظامی، اجتماعی و فرهنگی و نوع و میزان منابع طبیعی، کمیت، کیفیت منابع انسانی، عناصر فرهنگی، تاریخی و... اشاره کرد. تمام این عوامل ژئوپلیتیک با درجات مختلف تأثیر قابل‌توجهی بر روند طراحی و اجرای استراتژی (راهبرد) دارند. (همان: ۱۴) و یا به تعبیری هرگاه عوامل یک واحد جغرافیایی با مؤلفه‌های قدرت (مؤلفه‌های سیاسی، اقتصادی، فرهنگی - اجتماعی و نظامی) برخورد نماید، تعاملاتی حاصل از این برخورد ایجاد خواهد شد که به‌صورت کنشی و واکنشی، این تعاملات بر سیاست‌ها، راهبردها، برنامه‌ریزی‌ها و تصمیم‌گیری‌های یک منطقه یا کشور اثر خواهد گذاشت (بیک، ۱۳۹۵: ۳۶۲).

بسترهای فرصت‌آفرین ژئوپلیتیک: ویژگی‌ها، ملاحظات و واقعیت‌های بالقوه در محیط خارج از مرزهای جغرافیایی یک کشور که از جنس عوامل ژئوپلیتیک بوده؛ به‌طوری‌که استفاده صحیح و به-

موقع از آن‌ها موجب تسهیل و تسریع در دستیابی به اهداف دفاعی در قبال آن کشور می‌شود. (گروه مطالعاتی امنیت، ۱۳۸۷: ۱۰۸)

بسترهای تهدیدزای ژئوپلیتیک: ویژگی‌ها، ملاحظات و واقعیت‌های بالقوه در محیط خارج از مرزهای جغرافیایی یک کشور که از جنس عوامل ژئوپلیتیک بوده و ماهیتاً می‌تواند موجب کندی یا ممانعت از دستیابی به اهداف دفاعی در قبال آن کشور شود را بسترهای تهدیدزای ژئوپلیتیک می‌گویند. (همان) که این تعاریف منتخب محقق در این پژوهش می‌باشد.

قوت ژئوپلیتیک: ویژگی‌ها، ملاحظات و واقعیت‌های موجود در محدوده داخلی جغرافیای یک کشور که از جنس عوامل ژئوپلیتیک بوده؛ و به‌کارگیری درست آن‌ها موجب تسهیل و تسریع در دستیابی به اهداف دفاعی و غیر دفاعی آن کشور می‌شود را قوت ژئوپلیتیک گویند. (بیک، ۱۳۹۵: ۲۶)

ضعف ژئوپلیتیک: ویژگی‌ها، ملاحظات و واقعیت‌های موجود در محدوده داخلی جغرافیای یک کشور که از جنس عوامل ژئوپلیتیک بوده و باعث کندی یا ممانعت از دستیابی به اهداف دفاعی و غیر دفاعی کشور می‌شود را ضعف ژئوپلیتیک گویند. (همان)

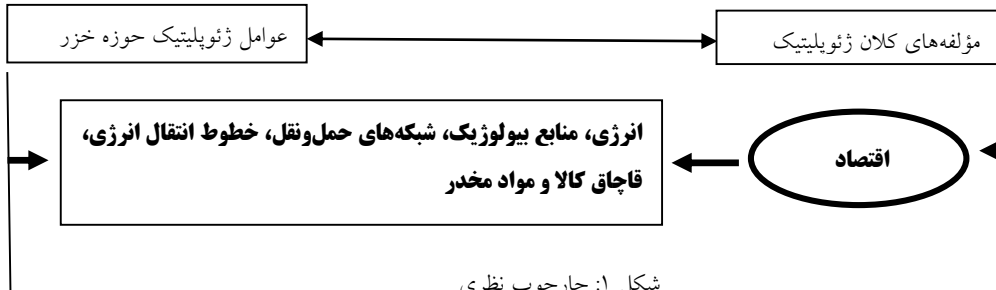
راهبرد دفاعی: راهبرد دفاعی از مؤلفه‌های راهبرد ملی محسوب می‌شود، اندیشمندان امور نظامی اکثراً راهبرد دفاعی را فراتر از قلمرو نظامی و حیطه نیروهای مسلح دانسته و آن را به کاربرد قدرت ملی ربط می‌دهند، که شامل مؤلفه‌های سیاسی، اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی، نظامی و غیره می‌گردد، به‌رحال راهبرد دفاعی عبارت است از؛ «چگونگی توزیع و به‌کارگیری منابع، مقدرات و ابزارهای ملی برای تأمین اهداف دفاعی» (نوذری، ۱۳۹۱: ۱۹)؛ که این تعریف، مورد بهره‌برداری محقق در این پژوهش می‌باشد.

چارچوب نظری

فضل‌اله نوذری در رساله دکتری خود با عنوان «تعیین عوامل ژئوپلیتیک حوزه دریای عمان و تأثیر آن بر تدوین راهبرد دفاعی - امنیتی جمهوری اسلامی ایران» در چارچوب نظری تحقیق خود در بیان قالب عوامل ژئوپلیتیک اقتصادی کشورهای حوزه دریای عمان به عامل‌های - انرژی و منابع طبیعی، ظرفیت‌ها و شاخص‌های اقتصادی (کشاورزی، صنعتی و خدماتی)، شبکه‌های ارتباطی حمل‌ونقل و خطوط انتقال کالا و انرژی، علوم و فناوری اشاره دارد. همچنین علی‌رضا نجاتی منفرد در رساله دکتری خود با عنوان «تأثیر عوامل ژئوپلیتیک کشور عمان بر تدوین راهبرد دفاعی جمهوری اسلامی ایران» در چارچوب نظری تحقیق خود در بیان عوامل اقتصادی به عامل‌های ظرفیت‌های علمی فناوری، منابع

زیرزمینی، شبکه‌های مواصلاتی و خطوط انتقال انرژی، منابع اقتصادی پایدار، وابستگی‌های عمده اقتصادی به منابع خارج پرداخته است. بنابراین با اقتباس از تحقیقات ذکر شده و با عنایت به محدوده این تحقیق، چارچوب نظری پژوهش حاضر بر اساس شکل زیر خواهد بود.

شکل ۱: چارچوب نظری

عوامل ژئوپلیتیک اقتصادی کشورهای دریای خزر مؤثر بر تدوین راهبرد دفاعی جمهوری اسلامی ایران

– **انرژی:** مردم حاشیه دریای خزر بیش از ۲۷۰۰ سال پیش با نفت آشنا شدند. عرضه‌کنندگان سنتی این محصول داروئی و صنعتی به صورت معمول مردمان باکو بودند. در دهه ۱۸۷۰م اولین مته حفاری در این منطقه به نفت رسید. تا سال ۱۹۰۰م منطقه باکو نصف کل نفت خام مصرفی دنیا را تأمین می‌کرد و باکو به شهر نفت مشهور بود، ولی نگرانی‌های آسیب‌پذیری باکو در جنگ جهانی دوم و نیز کشف میدان‌های نفتی در نواحی غرب سیبری تغییرات در اولویت‌های سرمایه‌گذاری شوروی را پدید آورد. (بیک، ۱۳۹۵: ۸۹).

بخش عظیمی از تولیدات قابل صادرات ذخایر موردنیاز در منطقه «هلال استراتژیک خزر- خلیج فارس» واقع شده‌اند و اهمیت این مناطق به دلیل سیر نزولی ذخایر نفت و گاز سایر مناطق جهان روبه افزایش است. (klare, 2008; 12)

۱) ذخایر نفت و گاز منطقه خزر: این منطقه دارای ذخایر قابل توجه نفت و گاز است که طبق گزارش آژانس بین‌المللی انرژی در ابتدا ذخایر نفت دریای خزر بیش از ۳۰ میلیارد تن پیش‌بینی شده، درحالی‌که اکنون حجم این ذخایر ۱۲ تا ۱۴ میلیارد تن برآورد می‌شود که بدین ترتیب حدود ۹ درصد ذخایر نفت جهان در این منطقه می‌باشد. (اسناد شرکت ملی نفت خزر، ۱۳۹۳)

امروز نفت موجود در حوضه دریای خزر تخمین زده می‌شود که بیش از ۱۲ تریلیون دلار آمریکا ارزش داشته باشد. به دنبال فروپاشی اتحاد جماهیر شوروی و باز شدن منطقه و آماده شدن جهت بهره‌برداری از آن، سرمایه‌گذاری‌های مشتاقانه و با توسعه بسیار، توسط شرکت‌های بین‌المللی نفتی را در پی داشت.

آژانس بین‌المللی انرژی برآورد کرده ۴۱ درصد از مجموع نفت خام دریای خزر یعنی معادل ۱۹,۶ میلیارد بشکه و ۳۶ درصد از منابع گاز طبیعی- معادل ۱۰۶ هزار میلیارد فوت مکعب- در حوزه‌های فراساحلی واقع شده است. بر اساس این گزارش، بخش اعظم ذخایر نفتی فراساحلی دریای خزر در بخش شمالی این

حوزه قرارگرفته، درحالی که بیشترین حجم از ذخایر گاز طبیعی در بخش جنوبی این حوزه واقع شده است (اله بیگی، ۱۳۹۰: ۱۳۴)؛ طبق گزارش ارائه شده توسط این آژانس، ۱۲ میلیارد بشکه از نفت و ۵۶ هزار میلیارد فوت مکعب از گاز طبیعی موجود در دریای خزر در سواحل کشورهای آذربایجان، قزاقستان و ترکمنستان واقع شده است.

۲) حجم ذخایر تأیید شده نفت و گاز ایران: به گزارش آژانس بین‌المللی انرژی، ایران کمترین سهم از ذخایر تأیید شده نفت و گاز طبیعی را در دریای خزر دارد. در این گزارش حجم ذخایر نفت خام ایران در دریای خزر برابر با ۰/۵ میلیارد بشکه و حجم ذخایر گاز طبیعی برابر با ۲ هزار میلیارد فوت مکعب برآورد شده است که تمامی ذخایر نفتی و نیمی از ذخایر گازی ایران در حوزه‌های فراساحلی واقع شده‌اند. (بیک، ۱۳۹۵: ۹۰)

روسیه بزرگ‌ترین مالک ذخایر نفت و گاز دریای خزر است که ۱۰۹ هزار میلیارد فوت مکعب از گاز طبیعی و ۶/۱ میلیارد بشکه از نفت را در اختیار دارد؛ اما بزرگ‌ترین مالک ذخایر نفتی دریای خزر، قزاقستان است که ۳۱/۲ میلیارد بشکه از این ذخایر را به خود اختصاص داده و از آن استفاده می‌کند.

– **منابع بیولوژیک خزر:** منطقه خزر از لحاظ بین‌المللی به خاطر شیلاتش به خصوص ماهیان خاویاری مشهور است. شیلات خزر پروتئین موردنیاز زیادی را برای ساکنان ساحلی فراهم می‌سازد. مصرف کیلکا به‌اندازه خاویار و اوزون‌برون برای کشورهای ساحلی حائز اهمیت است. در روسیه ماهیگیری یک بخش از اقتصاد این کشور را تشکیل داده است و فدرال روسیه سالیانه نیمی از ماهیگیری کاسپین را به خود اختصاص داده است. شماری از گونه‌های ماهی اوزون‌برون، کیلکا و شاه‌ماهی در این دریا وجود دارند. در بخش جنوب دریا بیش از دو دهه است که رشد سریع کیلکا رو به افزایش است درحالی که صید اوزون‌برون به‌طور چشمگیری کاهش یافته است. بیش از ۷۰۰۰ موقعیت شغلی در برابر فعالیت‌های مربوطه فراهم ساخته است. دریای خزر با رودخانه‌هایی که به آن وارد می‌شود یک استخر مهم ماهی برای کشورهای ساحلی است. در این دریا ۱۷ خانواده، ۵۳ جنس و ۱۲۴ گونه یا زیرگونه ماهی وجود دارد. تنها حدود ۴۰ گونه ماهی دریای کاسپین از اهمیت اقتصادی برخوردار است. مهم‌ترین آن‌ها تاس‌ماهیان و ماهی سفید هستند. دریای خزر سکونت‌گاه حدود ۹۰ درصد ماهیان خاویاری (تاس‌ماهیان) باقی‌مانده در جهان است. منابع ماهی دریای کاسپین از لحاظ تنوع ذخایر صید یکنواخت نیست. برای مثال کیلکای معمولی، به‌طور عادی در بخش‌های باز جنوبی دریای کاسپین صید می‌شود و تاس‌ماهی بیشتر در دلتای رودخانه‌های ولگا (۷۸-۷۷٪) و اوران (۲۰-۱۹٪) تنها ۱/۵ تا ۲٪ کل ماهیان در مناطق ساحلی آذربایجان، ترکمنستان و داغستان انجام می‌شود. (نویخت، ۱۳۸۷: ۳۷-۳۶)

در قسمت جنوبی بیش از ۸۵ نوع ماهی زندگی می‌کند. ماهیان قابل بهره‌برداری از نظر محلی در منطقه جنوبی دریای خزر به سه دسته تقسیم می‌شوند: ماهیان خاویاری، ماهیان استخوانی و ماهیان کیلکا. بر

اساس آمار به دست آمده، ذخایر ماهیان استخوانی دریای خزر رو به کاهش است و این امر نتیجه عوامل صید بی‌رویه و غیرقانونی، آلودگی زیست‌محیطی و ایجاد سد بر روی حوزه رودخانه‌ها است. (بیک، ۱۳۹۵: ۸۸)

– شبکه‌های ارتباطی حمل‌ونقل و خطوط انتقال کالا و انرژی

خلاً ناشی از فروپاشی شوروی و وجود منابع غنی انرژی در این منطقه، توجه قدرت‌های منطقه‌ای و فرماندهی‌های این حوزه جلب کرده است. از سوی دیگر، از دیدگاه ژئوپلیتیک، قدرت برتر جهان در قرن ۲۱، کشور یا کشورهایی هستند که بر منابع انرژی جهان تسلط کامل داشته باشند. برای انتقال این منابع هیدروکربنی با ارزش استراتژیک، به مسیرهایی نیاز است که به لحاظ متغیرهای تأثیرگذار نظیر امنیت سرزمین، هزینه انتقال، مسافت خطوط انتقال و وجود زیرساخت‌های لازم برای انتقال انرژی، این امکان را فراهم کنند تا با کمترین مشکل بتوانند نقش ترانزیتی را بر عهده بگیرند. (نامی، ۱۳۸۹: ۹۳-۹۲). در ادامه این قسمت ابتدا محدودیت‌ها و مزیت‌های حمل‌ونقل در دریای خزر به‌طور خلاصه ارائه و سپس راه‌های انتقال انرژی توضیح داده می‌شود.

(۱) محدودیت‌های حمل‌ونقل در دریای خزر: دریای خزر از حیث ضرورت‌های طبیعی، با وجود آنکه دریای وسیعی است و بزرگ‌ترین دریاچه در دنیا به شمار می‌آید با این حال، دریای بسته‌ای محسوب می‌شود. از این گذشته، راه‌های رودخانه‌ای که این دریا را به سایر نقاط جهان وصل کند دارای محدودیت‌هایی است که از یک سو کشتی‌های با ظرفیت محدود می‌توانند از آن بگذرند و از سوی دیگر قریب به ۸ ماه از سال به علت آنکه در منطقه سرد قرار گرفته‌اند یخبندان و مسدود است فزون بر این چون راه‌های آبی این دریا بیشتر از خاک روسیه می‌گذرد و تحت حاکمیت این کشور می‌باشد، طبعاً قوانین و مقررات عبور و مرور را این کشور معین می‌کند. (همان: ۹۳)

(۲) مزیت‌های حمل‌ونقل در دریای خزر: کوتاه بودن مسیر و سریع‌تر رسیدن کالاها از مهم‌ترین مزایای راه‌های آبی دریای خزر محسوب می‌شود. علاوه بر این که به دریای بالتیک و به دریای سیاه و مدیترانه می‌پیوندد و در ارتباط با بندرهای جنوبی - خلیج فارس و دریای عمان، می‌تواند به‌عنوان یک‌راه دریایی جانشین از آن‌ها استفاده شود. (همان: ۹۲)

۱) راه‌های حمل‌ونقل در دریای خزر

الف- راه‌های آبی:

۱) راه آبی دریای خزر- دریای سیاه: این آبراه به‌طور کامل در خاک روسیه قرار دارد و دو رود ولگا و دن را به هم متصل می‌کند. کانال مزبور بیش از ۵۰ سال است که در دست بهره‌برداری است. طول این راه آبی ۱۰۱ کیلومتر است که از طریق آن دریا‌های خزر، سیاه، بالتیک و آزوف به یکدیگر متصل می‌کنند. راه آبی دریای خزر به دریای سیاه از بندر انزلی آغاز می‌شود و پس از عبور از آستارخان وارد

رودخانه ولگا شده و پس از طی مسافتی وارد کانال دن می‌شود و به‌طرف دریای سیاه پیش رفته و از آنجا به بندرهای دریای سیاه و مدیترانه و سایر بندرهای اروپایی منتهی می‌گردد. (آزموده، ۱۳۸۵: ۷)

۲) راه آبی دریای خزر به دریای بالتیک: این راه آبی از دریای خزر وارد مصب رودخانه ولگا شده، تمام رودخانه را پیموده و از ۶۰۰ کیلومتری شهر مسکو می‌گذرد و سپس وارد آب‌های دریای بالتیک می‌گردد. این راه با یک کانال بزرگ به شهر مسکو متصل می‌شود. اگرچه این راه آبی مسیر ترانزیت ایران و کشورهای اروپایی را کوتاه‌تر می‌کند، اما تردد کشتی‌ها در آن پرهزینه است. (همان: ۹)

ب- راه‌های هوایی: شماری از خط‌های هوایی روسیه و دیگر کشورهای کرانه دریای خزر که از آن‌ها در ایجاد ارتباط و حمل‌ونقل با و مسافر استفاده می‌شود، از فراز دریای خزر می‌گذرند و به همین رو می‌توان از آن‌ها به‌عنوان راه‌های هوایی دریای خزر یاد کرد. (همان: ۲۴۱)

ج- راه‌آهن: راه‌آهن، در پیوند بندرهای کرانه دریای خزر و شهرهای درونی کشورهای منطقه دریای خزر ارزش بسیار دارد. راه‌های شبکه راه‌آهن پیرامون دریای خزر به شرح زیر است:

۱) گریو: بندر گریو به شهرهای شمال شرقی پیوسته، سپس شاخه‌ای از آن به یکی از بندرهای دریای سیاه آرال می‌رسد.

۲) آستاراخان: بندر آستاراخان به ورخنی باسکونچاک^۱ در شمال این بندر که از آنجا این خط به ولگاگرد و دیگر شهرهای روسیه می‌رود. همچنین آستاراخان به جنوب باختری که به کیزلیار می‌رسد.

۳) باکو: خط باکو به تفلیس که راستای آن با شاخه‌هایی به بندرهای دریای سیاه می‌رسد و از باکو به جلفا در کنار رود ارس که در جلفا به خط جلفا- تبریز و به راه‌آهن سراسری ایران می‌پیوندد و خط دیگر از باکو به لنکران و آستارا وصل می‌شود.

۴) کراسنودسک: بندر کراسنودسک به وسیله راه‌آهن با عشق‌آباد پایتخت ترکمنستان و شهرهای روسیه پیوند می‌یابد.

۵) ترکمن: بندر ترکمن که در کناره جنوب شرقی دریای خزر قرار گرفته خط آغاز راه‌آهن سراسری ایران در شمال است و به بندر امام خمینی در کرانه خلیج فارس می‌پیوندد. شاخه‌ای از این خط بندر ترکمن را به شهر گرگان پیوند می‌دهد. بندر ترکمن با خطی که آن را به تهران پیوند می‌دهد، می‌تواند به وسیله این خط با شهرهای گوناگون در حمل‌ونقل کالا و مسافر، نقش مهمی داشته باشد. (همان: ۲۴۳-۲۴۲)

۲) راه‌های انتقال نفت و گاز دریای خزر به بازار مصرف

از آنجاکه سه کشور تازه استقلال یافته اتحاد شوروی شامل قزاقستان، ترکمنستان و جمهوری آذربایجان به دلیل دسترسی نداشتن به دریاهای آزاد، در خشکی محصور شده‌اند، بنابراین برای برقراری ارتباط با بازارهای جهانی نیازمند کشورهای ایران و روسیه یا سایر کشورهای همسایه خود هستند؛ این در حالی است که برای آمریکا و سیاست خارجی این کشور هدف اصلی استراتژیک دورنگه داشتن روسیه و ایران از این مسئله است. (Tavana & et.al. 2012:349)

در ادامه به بررسی تعدادی از خطوط انتقال نفت و گاز دریای خزر که یا به بهره‌برداری رسیده‌اند یا در حال اجرا می‌باشند می‌پردازیم:

الف- مسیر غربی: مسیر غرب، نفت و گاز سه کشور حاشیه خزر را از طریق ترکیه و گرجستان (دریای سیاه) به اروپا منتقل می‌کند و مورد حمایت ایالات متحده، ترکیه، آذربایجان و گرجستان است. خط لوله نفت باکو- نوورسیسک (۱۵۰۰ کیلومتر)، خط لوله نفت باکو- سوپسا (۹۲۰ کیلومتر) خط لوله نفت باکو- تفلیس - جیحان (۱۷۳۰ کیلومتر)، خط لوله نفت تنگیز-نوورسیسک (۱۶۰۰ کیلومتر) (محمدی، ۱۳۸۴: ۱۸۱-۱۸۰)؛ خط لوله گاز باکو- ارزروم و کنسرسیوم خط لوله خزر، مهم‌ترین خطوط انتقال انرژی از مسیرهای غربی به شمار می‌روند

ب- مسیر شمالی: این مسیر نفت و گاز قزاقستان و آذربایجان را از طریق دریای سیاه منتقل می‌کند و از طرف روسیه حمایت می‌شود. خط لوله این مسیر آتیرو- سامارا به طول ۶۹۵ کیلومتر است که از بندر آتیرو در قزاقستان شروع و به سامارا در روسیه می‌رود و از طریق خطوط داخلی روسیه به کشورهای روسیه سفید، لهستان و مجارستان می‌رسد. (جلالی، ۱۳۹۳: ۲۲).

ج- مسیر شرقی: نفت و گاز قزاقستان و ترکمنستان از این مسیر به شرق چین منتقل می‌شود که چین از آن حمایت می‌کند. خط لوله قزاقستان- سین کیانگ به طول ۳۰۰۰ کیلومتر، مسیر شرقی خطوط انتقال انرژی به کشور چین و بازارهای شرق آسیا است.

د- مسیر جنوب شرقی: مسیر جنوب شرقی از ترکمنستان آغاز می‌شود و پس از گذر از افغانستان، در خاک پاکستان ادامه می‌یابد تا آب‌های آزاد جنوب برسد. طول مسیر حدود ۱۶۷۰ کیلومتر است که هفتصد کیلومتر آن از منطقه ناامن افغانستان می‌گذارد. شرکت آمریکایی «یونیکال» مسئول این خط لوله است. در سال ۱۹۹۹م این خط لوله به علت ناامن بودن مسیر متوقف شد. (اسناد شرکت نفت خزر: ۱۳۹۴)

ه- مسیر جنوبی: مسیر جنوبی ترانزیت انرژی حوزه خزر که از ایران می‌گذرد، یعنی این که نفت و گاز را از میدان‌های نفتی آذربایجان، قزاقستان و ترکمنستان به بندرهای خلیج فارس، دریای عمان و اقیانوس هند می‌رساند. (همان)

در مورد مسیر جنوب ایران دو پیشنهاد ارائه داده است:

(۱) روش دادوستد سوآپ: یعنی کشورهای ساحلی نفت و گاز خود را به نکا، پالایشگاه تهران و تبریز انتقال و همان مقدار در بندرها دریای عمان و خلیج فارس تحویل گیرند؛ که از نظر امنیتی، اقتصادی و امنیتی مناسب‌ترین راه می‌باشد.

(۲) روش انتقال مستقیم: در این روش خط لوله، نفت کشورهای حاشیه دریای خزر را به منطقه خلیج فارس منتقل می‌کند. این خط لوله حدود یک و نیم میلیارد دلار هزینه خواهد داشت و حق ترانزیت آن سه دلار در هر بشکه و ظرفیت روزانه آن یک میلیون بشکه در روز است؛ که واشنگتن به خاطر مسائل سیاسی و اختلافاتی که با ایران دارد با این راه مخالف است. (همان)

– قاچاق کالا، مواد مخدر، خاویار:

معضلی که در آینده می‌تواند منطقه مورد مطالعه را با خطر مواجه نماید، مشکل مواد مخدر، جرائم سازمان‌یافته در مناطق مرزی و فعالیت‌های جنایی مربوط به آن می‌باشد. هرچند تاکنون این معضل نقش قابل توجهی در سیاست‌های منطقه‌ای بازی نکرده، ولی در مقیاسی که قاچاق مواد مخدر و مصرف آن به‌ویژه در آسیای مرکزی گسترش یافته، به دنبال خود فساد و قاچاق سلاح را در پی خواهد داشت. عبور کاروان‌های مواد مخدر از منطقه خزر بر امنیت منطقه تأثیر منفی بر جای می‌نهد، به‌گونه‌ای که به دلیل باز شدن پای قاچاقچیان بین‌المللی در منطقه و وابستگی آن‌ها به دولت‌های برون منطقه‌ای نظارت دائمی و صرف امکانات گسترده برای مبارزه با آن‌ها را الزامی می‌کند. بر اساس گزارش برنامه کنترل مواد مخدر سازمان ملل متحد، دو مسیر انتقال مواد مخدر در حوزه خزر عبارت‌اند از: (۱) مسیر قزاقستان، روسیه، اوکراین، مولداوی، ترکیه. (۲) مسیر ازبکستان، ترکمنستان، دریای خزر، آذربایجان، گرجستان، ترکیه. (نامی، ۱۳۸۹: ۵۳)

در خصوص قاچاق خاویار باید گفت به علت نبود نظام مدیریت واحد و در نتیجه افزایش روزافزون صید غیرمجاز و عدم نظارت و عدم کنترل قاچاق خاویار، میزان صید قانونی ماهیان خاویاری به کمتر از ۴۹۷ تن در سال ۲۰۰۷م رسیده است. برای اهمیت موضوع همین بس که قیمت یک‌تن خاویار برحسب نوع آن در بازار جهانی بین ۱۸۰ تا ۶۰۰ هزار دلار بوده در حالی که قیمت یک‌تن نفت در اوج قیمت خودش بین ۵۰ تا ۸۰۰ دلار بوده است. (س.زون، ۱۳۸۵: ۲۰۵)

مصاحبه‌های انجام‌شده با خبرگان در مورد تأثیر عوامل ژئوپلیتیک اقتصادی دریای خزر بر تدوین راهبرد دفاعی ج.ا.ایران

به‌منظور به‌روزرسانی داده‌ها و تکمیل ادبیات این مقاله، محقق با مسئولین تراز اول کشوری و لشکری در زمینه این موضوع، مصاحبه‌هایی انجام داده که جمع‌بندی عوامل مؤثر ژئوپلیتیک اقتصادی بر تدوین راهبردهای دفاعی جمهوری اسلامی ایران به شرح ذیل می‌باشد:

۱. کم‌رنگ بودن تحریم‌های کشورهای اروپایی و آمریکا در منطقه خزر (صابر، ۱۳۹۳)
۲. دریای خزر را می‌توان پل ارتباطی میان قاره‌های اروپا و آسیا به شمار آورد، لذا به‌عنوان یک وسیله ارتباطی و یک شبکه عظیم حمل‌ونقل که سرزمین‌های و مناطق مختلف را به هم مرتبط ساخته و وسیله‌ای مناسب و در دسترس برای تماس و مراوده میان جوامع گوناگون فراهم آورده است.
۳. دریا خزر به‌عنوان یک ذخیره عظیم منابع موردنیاز بشر، ذخایر پایان‌ناپذیر و تجدیدشونده ماهی، غذاهای دریایی و منابع دست‌نخورده ثروت‌های معدنی مطرح می‌باشد.
۴. توان تبادل انرژی با کشورهای آسیای میانه با برخورداری از شبکه‌های حمل‌ونقل جاده‌ای، ریلی و دریایی و هوایی.
۵. امکان توسعه فعالیت‌های بازرگانی، فرهنگی، هنری و ورزشی با کشورهای آسیای میانه.
۶. وجود ذخایر مهم انرژی فسیلی این دریا.
۷. امکان استفاده از ظرفیت‌های آب‌و‌خاک برای توسعه آبی‌پروری.
۸. وجود ذخایر فراوان معدنی نظیر زغال‌سنگ، سنگ‌آهن، سنگ‌آهک.
۹. امکان احداث صنایع پتروشیمی صنایع وابسته به گاز به لحاظ عبور خط لوله سراسری گاز (سرخس، نکا، آستارا و خط لوله کشور ترکمنستان).
۱۰. امکان پرورش ماهی خاویار و به دست گرفتن اقتصاد بازار جهانی این ماهی.
۱۱. مرکز پرورش و تولید نژادهای اصیل اسب به‌خصوص در منطقه شرقی ساحل ایران و توان صادرات آن‌ها.
۱۲. کمبود تأسیسات و زیرساخت‌های گردشگری در کشور.
۱۳. غالب بودن شیوه سنتی تولید کشاورزی، دام و طیور در سطح استان‌های شمالی کشور.
۱۴. توسعه‌نیافتگی بخش صنعت در همه زمینه‌ها به‌ویژه کمبود صنایع تبدیلی و تکمیلی کشاورزی کشور.
۱۵. کاهش ذخایر ماهیان خاویاری و کیلکای دریای خزر.
۱۶. تغییر بی‌رویه کاربری، استفاده نامطلوب از اراضی کشاورزی و توسعه بی‌رویه گسترش افقی شهرها و روستاها ساحل جنوبی خزر. (فرخ رفتاری، ۱۳۹۴)
۱۷. اختلاف آذربایجان با ترکمنستان بر سر منابع نفت و گاز دریای خزر، می‌تواند زمینه حضور قدرت‌های فرا منطقه‌ای را فراهم نماید. (میراحمدی، ۱۳۹۴)
۱۸. ضعف شبکه‌های حمل‌ونقل جاده‌ای و نبود شبکه ریلی کافی (بندر انزلی و شهر رشت به فلات مرکزی ایران).
۱۹. ضعف تأسیسات بندری و فرودگاهی و شبکه‌های مخابراتی نوین بین‌المللی متناسب با نیازهای استان‌های ساحلی جنوب خزر. (کوچکی، ۱۳۹۴)

۲۰. وجود منابع و ذخایر نفت این حوزه با توجه به اینکه نفت یک کالای راهبردی است، دسترسی به این منابع باعث تقویت قدرت خواهد شد.
۲۱. رقابت قدرت‌های منطقه‌ای و فرا منطقه‌ای در دریای خزر بر سر مقوله انتقال انرژی این دریاچه به بازار جهانی و تلاش در جهت حذف منافع جمهوری اسلامی ایران.
۲۲. ضعف در زیرساخت‌ها استان‌های ساحلی کشور ایران.
۲۳. ضعف تجهیزات بندری تجاری کشور ایران. (پورشاسب، ۱۳۹۴)
۲۴. گسترش خطوط راه‌آهن کشور قزاقستان از شمال به جنوب (ایران) برای رونق اقتصادی خود.
۲۵. تقابل بین تاجیکستان و قزاقستان، ترکمنستان و تاجیکستان به خاطر منافع آبی که همین بحران آب می‌تواند جنگ محلی را ایجاد کند. (امریف، ۱۳۹۴)
۲۶. اتصال خطوط راه‌آهن ایران با خطوط ریلی ترکمنستان و قزاقستان، این راه‌آهن اتصال‌دهنده چین و روسیه را از یک طرف و اتصال آن‌ها به خلیج فارس، ترکیه و اروپا از طرف دیگر می‌باشد. (که در سال ۱۳۹۳ با حضور روسای جمهور سه کشور ایران، ترکمنستان و قزاقستان افتتاح شد).
۲۷. انتقال انرژی برق ایران به کشورهای منطقه خزر به علت تفاوت افق این کشور با جمهوری اسلامی ایران. (متکی، ۱۳۹۳)
۲۸. فعالیت چندین شرکت نفتی آمریکایی، انگلیسی در کشورهای ساحلی دریای خزر.
۲۹. سرمایه‌گذاری هنگفت روسیه و ساخت خطوط انتقال نفت و گاز دریای خزر به بازارهای جهانی
۳۰. باصرفه نبودن استخراج نفت از میدان‌های نفتی واقع در منطقه ۲۰٪ جمهوری اسلامی ایران در دریای خزر به علت عمق زیاد.^۱
۳۱. دانش مدیریتی کافی در منطقه برای استخراج و بهره‌برداری از منابع انرژی. (اصولی، ۱۳۹۳)

مدل مفهومی تحقیق:

با نگرش به اطلاعات گردآوری شده در قالب مدارک (اسناد و مدارک و مصاحبه با خبرگان)، مدل مفهومی عوامل اقتصادی ژئوپلیتیک دریای خزر که بر تدوین راهبردهای دفاعی جمهوری اسلامی ایران مؤثرند در تعداد ۳۰ عامل در قالب کلان عوامل چهارگانه (بستر فرصت‌آفرین، بستر تهدیددزا، قوت و ضعف) به شرح ذیل و برابر شکل شماره ۲ ترسیم شده است.

۱- جناب آقای دکتر منوچهر متکی وزیر امور خارجه اسبق نیز به این بند اشاره داشتند.

شکل ۲: مدل مفهومی

روش‌شناسی

محققین با استفاده از روش توصیفی - تحلیلی به اجرای تحقیق حاضر پرداخته‌اند که از نوع کاربردی می‌باشد. با توجه به تخصصی بودن موضوع تحقیق و محدودیت افراد خبره و صاحب‌نظر مرتبط با مسائل ژئوپلیتیک در حوزه موردنظر، جامعه تحقیق از بین خبرگان نظامی و غیرنظامی، (با ویژگی - های از جمله، دارای سابقه‌ی خدمت در مشاغل راهبردی و یا در جایگاه سرلشکری باشند، در زمینه عنوان موردبررسی در این مقاله، دارای آثار علمی و پژوهشی بوده و آشنا به محیط مورد مطالعه باشند، از آشنایی مناسب با مسائل راهبردی و ژئوپلیتیک برخوردار باشند، حداقل دارای مدرک تحصیلی کارشناسی ارشد باشند، به‌عنوان مسئول در یکی از کشورهای حاشیه حوزه خزر خدمت نموده باشند «سفیر یا وابسته نظامی»). انتخاب گردیده‌اند.

لذا جامعه آماری این تحقیق برای پرسشنامه اول تحقیق (احصاء عوامل اقتصادی ژئوپلیتیک مؤثر بر تدوین راهبردهای دفاعی) که دارای ویژگی‌های ذکر شده باشند، ۱۲ نفر برآورد گردیده و برای پرسشنامه دوم (تعیین نقش عوامل در بستر فرصت‌آفرین، تهدیدزا، ضعف و قوت) ۴۹ نفر تعیین، که به‌صورت تمام شمار به آنان رجوع شده است.

در تحلیل داده‌ها از روش‌های آماری توصیفی از قبیل جداول فراوانی، محاسبه میانگین و نسبت‌ها استفاده شده است و درنهایت با استفاده از آزمون مقدار کای دو، تعیین سطح معناداری، (ضریب اطمینان ۹۵٪ با خطای حداکثر زیر ۵٪)، عمده‌ترین عوامل ژئوپلیتیک اقتصادی حوزه دریای خزر مؤثر بر تدوین راهبرد دفاعی ج.ا.ایران به همراه نقش چهارگانه آنها، احصاء شده است.

- چگونگی انجام مصاحبه و تهیه پرسشنامه و روایی و پایایی آن

الف) مصاحبه: پس از مشورت با برخی از اساتید و خبرگان مرتبط با موضوع، نسبت به تهیه سؤالات بسته و باز جهت انجام مصاحبه اقدام شد. سپس سعی گردید از متخصصین خبره در حوزه‌های اقتصادی با توجه به ویژگی‌های جامعه برای مصاحبه در خصوص داده‌های کیفی تا حد اشباع استفاده گردد.

ب) روایی پرسشنامه: یکی از روش‌های تعیین اعتبار روایی محتوایی، استفاده از ضریب لاوشه یا همان (C.V.R) می‌باشد. با توجه به اینکه تعداد خبرگان و نظردهندگان برای این ارزیابی ۱۲ نفر

بودند، لذا مقدار قابل قبول، ضریب بالاتر از ۰/۵۹ بوده است. بنابراین برابر محاسبات انجام شده، دو عامل که دارای ضریب کمتر از ۰/۵ شناخت شده و از پرسشنامه حذف شدند.

- افزایش معضل بیکاری در کشورهای تازه استقلال یافته

- مرکز تولید و پرورش نژادهای اصیل اسب به خصوص در منطقه شرقی ساحل ایران و توان صادرات آنها،

همچنین تعداد دو عامل از عامل‌های پیشنهادی خبرگان (به شرح ذیل)، که ضریب تأیید را دریافت نمودند، به عامل‌های پرسشنامه‌ی اول مزید گردیدند. لذا جمع گویه‌های پرسشنامه به عدد ۳۰ رسید.

- مناطق آزاد تجاری- صنعتی جمهوری اسلامی ایران در استان‌های ساحلی دریای خزر

- نیروگاه‌های برق هسته‌ای کشور روسیه و در حال احداث کشورهای آذربایجان (شهر باکو) و قزاقستان (بندر اکتائو)

عوامل تأیید شده در پرسشنامه اول؛ بر اساس فرمول فریدمن بدون در نظر گرفتن نقش آنها اولویت بندی گردید. سپس برای تعیین نقش چهارگانه عوامل (بستر فرصت آفرین، تهدیدزا، قوت و ضعف) پرسشنامه دوم طراحی و بین جامعه آماری ۴۹ نفری توزیع گردید

- پایایی: پایایی پرسشنامه‌های این تحقیق از طریق آلفای کرونباخ محاسبه شده که ضریب آن ۰/۷۷ بوده و لذا با عنایت به اینکه این ضریب بالای ۰/۷۵ می‌باشد، پس پایایی پرسشنامه مورد تأیید قرار گرفته است.

تجزیه و تحلیل داده‌ها و یافته‌های تحقیق

تحلیل پرسشنامه اول: در پرسشنامه اول از جامعه خبره سؤال شده است که به نظر جنابعالی، آیا این عامل می‌تواند به عنوان یک عامل ژئوپلیتیک اقتصادی در حوزه دریای خزر بر تدوین راهبردهای دفاعی جمهوری اسلامی ایران مؤثر باشد؟ و سپس سؤال شده بود در صورت تأیید، به نظر شما این عامل به چه میزان در تدوین راهبرد دفاعی جمهوری اسلامی ایران تأثیر دارد؟ حاصل پرسشنامه اول، ضمن تأیید ۳۰ عامل، بر اساس فرمول فریدمن، اهمیت عوامل ژئوپلیتیک اقتصادی به ترتیب اولویت از دید جامعه آماری تحقیق به شرح جدول شمار یکم می‌باشد.

جدول ۱: اولویت‌بندی عوامل مؤثر اقتصادی ژئوپلیتیک دریای خزر بر تدوین راهبردهای دفاعی جمهوری

اسلامی ایران

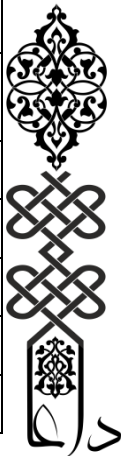
شماره عامل	عوامل اقتصادی ژئوپلیتیک دریای خزر	نمره میانگین	رتبه
۵	نیروگاه‌های برق هسته‌ای کشور روسیه و در حال احداث کشورهای آذربایجان (شهر باکو) و قزاقستان (بندر اکتائو)	۲۰,۲۵	۱
۹	اختلاف آذربایجان با ترکمنستان و ایران بر سر منابع نفت و گاز دریای خزر	۱۸,۹۶	۲
۴	قرار گرفتن بخش اعظمی از ذخایر نفتی و گازی دریای خزر در منطقه فراساحلی	۱۸,۲۱	۳
۶	نقش ارتباطی دریای خزر برای حمل‌ونقل آسان، کوتاه و سریع بین کشورهای ساحلی	۱۷,۰۴	۴
۳	ضعف تأسیسات بندری؛ فرودگاهی و شبکه‌های مخابراتی نوین بین‌المللی متناسب با نیازهای استان‌های ساحلی جمهوری اسلامی ایران در دریای خزر	۱۶,۹۶	۵
۷	روش دادوستد انرژی از طریق سوپا بین ایران ترکمنستان و قزاقستان	۱۶,۸۸	۶
۸	نقش وضعیت مساعد جغرافیایی استان‌های ساحلی دریای خزر در افزایش تولید ناخالص داخلی جمهوری اسلامی ایران	۱۶,۸۸	۷
۱	احداث صنایع پتروشیمی وابسته به گاز توسط جمهوری اسلامی ایران در استان‌های شمالی به لحاظ عبور خط لوله سراسری گاز (سرخس، نکا، استارا و خط لوله کشور ترکمنستان)	۱۶,۷۵	۸
۲	اتصال بندر امیرآباد به بندرها شهید رجایی و امام خمینی (ره) از طریق شبکه ریلی	۱۶,۷۱	۹
۲۹	فعالیت شرکت‌های نفتی آمریکایی، انگلیسی در کشورهای آذربایجان، قزاقستان و ترکمنستان	۱۶,۶۷	۱۰
۱۰	مقرون‌بصرفه بودن احداث خط لوله و ترانزیت انرژی حوزه خزر از طریق ایران	۱۶,۶۳	۱۱
۱۲	اولویت دادن کشورهای پیرامونی ساحلی دریای خزر (به‌جز روسیه و جمهوری اسلامی ایران) به مشارکت تجاری با کشورهای اروپایی و آمریکا در بیشتر زمینه‌های اقتصادی	۱۶,۶۳	۱۲
۱۱	نیاز کشورهای تازه استقلال‌یافته خزر به کمک‌های خارجی برای راه‌اندازی نهادهای اقتصادی و نظامی	۱۶,۲۵	۱۳
۱۳	کمبود تأسیسات و زیرساخت‌های گردشگری در استان‌های شمالی جمهوری اسلامی ایران	۱۵,۹۲	۱۴
۱۴	توسعه‌نیافتگی بخش صنعت در همه زمینه‌ها به‌ویژه کمبود صنایع تبدیلی و تکمیلی کشاورزی در استان‌های ساحلی جمهوری اسلامی ایران	۱۵,۸۸	۱۵
۱۵	ضعف در زیرساخت‌های مناسب کشور ایران در زمینه انتقال برق، حمل‌ونقل جاده‌ای و ریلی به کشورهای ساحلی خزر	۱۵,۷۹	۱۶
۱۶	نرخ پایین بیکاری و اشتغال جوانان در استان‌های ساحلی کشور ایران	۱۵,۶۷	۱۷
۱۸	عدم اتصال بندر انزلی از طریق شبکه ریلی به بندرها امام خمینی (ره) و شهید رجایی	۱۵,۲۱	۱۸
۱۷	قرار گرفتن ایران در منطقه بیضی استراتژیک انرژی خلیج فارس و دریای خزر	۱۵,۱۳	۱۹
۲۱	تلاش روسیه جهت منحصر نمودن مسیرهای انتقال انرژی خزر برای گذر از این کشور	۱۴,۸۸	۲۰
۲۰	سرمایه‌گذاری گسترده کشورهای اروپایی در قسمت‌های نفت و گاز کشورهای تازه استقلال‌یافته منطقه خزر.	۱۴,۲۵	۲۱
۱۹	حوزه دریای خزر دومین کانون مهم بین‌المللی انرژی جهان (حاصل جمع مجموع ذخایر گاز، زغال‌سنگ و نفت) پس از خلیج فارس	۱۴,۲۱	۲۲
۲۲	نبود اطلاعات و کمبود تجهیزات و فناوری لازم برای بهره‌برداری از منابع انرژی در مناطق عمیق دریای خزر	۱۴,۰۰	۲۳
۲۳	وابستگی شدید اقتصاد برخی از کشورهای ساحلی مانند ترکمنستان به نوسانات قیمت گاز	۱۳,۹۲	۲۴
۲۴	اتصال خط آهن ایران و ترکمنستان به خلیج فارس از جنوب و به قزاقستان و چین در شمال	۱۳,۵۰	۲۵
۲۵	عدم دسترسی مستقیم کشورهای تازه استقلال‌یافته ساحل دریای خزر به بازارهای مصرف منابع هیدروکربنی	۱۳,۲۵	۲۶
۲۶	نامساعد بودن شرایط جوی و کم بودن زمین‌های قابل کشت در برخی از کشورهای ساحل دریای خزر مانند ترکمنستان، قزاقستان	۱۲,۴۶	۲۷
۳۰	مناطق آزاد تجاری- صنعتی جمهوری اسلامی ایران در استان‌های ساحلی دریای خزر	۱۲,۲۵	۲۸
۲۷	وجود حدود ۹۰ درصد از ذخایر ماهیان خاویاری (تاس ماهیان) جهان در دریای خزر	۱۲,۰۴	۲۹
۲۸	ظرفیت‌های اقلیمی استان‌های ساحلی جمهوری اسلامی ایران برای توسعه ابزی‌پروری	۱۱,۸۸	۳۰

تحلیل پرسشنامه دوم: پس از مشخص شدن عوامل ژئوپلیتیک اقتصادی دریای خزر مؤثر بر تدوین راهبردهای دفاعی جمهوری اسلامی ایران در پرسشنامه اول، برای تعیین نقش چهارگانه عوامل (بستر فرصت‌آفرین، تهدید زاء، قوت و ضعف) ژئوپلیتیک اقتصادی دریای خزر پرسشنامه دوم طراحی و بین جامعه آماری ۴۹ نفری توزیع گردید.

تحلیل داده‌های سؤال اول تحقیق: مهم‌ترین بسترهای فرصت‌آفرین و تهدیدزای مرتبط با مسائل دفاعی پیش‌روی ج.ا.ایران منبعث از عوامل ژئوپلیتیک اقتصادی حوزه دریای خزر کدامند؟
جدول ۲: توصیف کمی عوامل مؤثر بر ژئوپلیتیک دریای خزر در بُعد اقتصادی (در بستر فرصت‌آفرین و تهدیدزای)

شماره عامل	عوامل اقتصادی ژئوپلیتیک	فراوانی پاسخ‌های داده‌شده	درصد فراوانی کل	میانگین فراوانی عامل	حد زیاد و خیلی زیاد	درصد میزان تأثیر عامل در حد زیاد و خیلی زیاد	مقدار کای دو مشاهده‌شده	سطح معناداری	رتبه
بسترهای فرصت‌آفرین									
۶	نقش ارتباطی دریای خزر برای حمل‌ونقل آسان، کوتاه و سریع بین کشورهای ساحلی	۴۹	٪۱۰۰	۴/۷۱	٪۹۶	۴۱/۱۸	۰/۰۰۰	۱	
۲۳	وابستگی شدید اقتصاد برخی از کشورهای ساحلی مانند ترکمنستان به نوسانات قیمت گاز	۴۹	٪۱۰۰	۴/۳۱	٪۹۴	۱۹/۳۸	۰/۰۰۰	۲	
۲۴	اتصال خط آهن ایران و ترکمنستان به خلیج فارس از جنوب و به قزاقستان و چین در شمال	۴۳	٪۸۸	۴/۰۲	٪۷۸	۲۶	۰/۰۰۰	۳	
۲۵	عدم دسترسی مستقیم کشورهای تازه استقلال‌یافته ساحلی دریای خزر به بازارهای مصرف منابع هیدروکربنی	۳۹	٪۸۰	۳/۵۹	٪۶۸	۱۹/۵۳	۰/۰۰۰	۴	
۱۹	حوزه دریای خزر دومین کانون مهم بین‌المللی انرژی جهان (حاصل جمع مجموع ذخایر گاز، زغال‌سنگ و نفت) پس از خلیج فارس	۴۱	٪۸۴	۳/۶۳	٪۶۳	۱۲/۰۴	۰/۰۰۲	۵	
۲۷	وجود حدود ۹۰ درصد از ذخایر ماهیان خاویاری (تاس ماهیان) جهان در دریای خزر	۴۰	٪۸۲	۳/۲۰	٪۶۰	۱۵/۸۷	۰/۰۰۱	۶	
۲۶	نامساعد بودن شرایط جوی و کم بودن زمین‌های قابل کشت در برخی از کشورهای ساحلی دریای خزر مانند ترکمنستان، قزاقستان (٪۷ کل زمین‌ها)	۳۴	٪۶۹	۳/۰۴	٪۵۷	۱۱/۳۵	۰/۰۰۳	۷	
۲۲	نیود اطلاعات و کمبود تجهیزات و فناوری لازم برای بهره‌برداری از منابع انرژی در مناطق عمیق دریای خزر	۱۱	٪۲۳	۰/۳۲	۰	۰/۰۹۱	۰/۷۶۳	-	
۲۱	تلاش روسیه جهت منحصر نمودن مسیرهای انتقال انرژی خزر برای گذر از این کشور	۱۹	٪۳۹	۰/۹۷	۰	۰/۵۳	۰/۸۱۹	-	
۱۱	نیاز کشورهای تازه استقلال‌یافته خزر به کمک‌های خارجی برای راه‌اندازی نهادهای اقتصادی و نظامی	۲۱	٪۴۳	۲/۰۴	٪۴۳	۵/۷۶	۰/۰۱۶	-	
۵	نیروگاه‌های برق هسته‌ای کشور روسیه و در حال احداث کشورهای آذربایجان (شهر باکو) و قزاقستان (بندر اکتائو)	۱۱	٪۲۲	۰/۶۱	۰	۰/۰۹۱	۰/۷۳۶	-	
۲۰	سرمایه‌گذاری گسترده کشورهای اروپایی در قسمت‌های نفت و گاز کشورهای تازه استقلال‌یافته منطقه خزر.	۱۶	٪۳۳	۱/۱۸	٪۲۱	۱	۰/۳۱۷	-	

شماره عامل	عوامل اقتصادی ژئوپلیتیک	فراوانی پاسخ‌های داده‌شده	درصد فراوانی کل	میانگین فراوانی عامل	حد زیاد و خیلی زیاد	درصد میزان تأثیر عامل در حد زیاد و خیلی زیاد	مقدار کای دو مشاهده‌شده	سطح معناداری	رتبه
بسترهای تهدیدزا									
۹	اختلاف آذربایجان با ترکمنستان و ایران بر سر منابع نفت و گاز دریای خزر	۴۹	٪۱۰۰	۴/۶۷	٪۹۰	۲۹/۷۱	۰/۰۰۰	۱	
۴	قرار گرفتن بخش اعظمی از ذخایر نفتی و گازی دریای خزر در منطقه فراساحلی	۴۹	٪۱۰۰	۴/۴۷	٪۸۱	۲۲/۵۷	۰/۰۰۰	۲	
۱۲	اولویت دادن کشورهای پیرامونی ساحلی دریای خزر (به‌جز روسیه و جمهوری اسلامی ایران) به مشارکت تجاری با کشورهای اروپایی و امریکا در بیشتر زمینه‌های اقتصادی	۴۹	٪۱۰۰	۴/۴۱	٪۸۶	۱۲/۴	۰/۰۰۲	۳	
۵	نیروگاه‌های برق هسته‌ای کشور روسیه و در حال احداث کشورهای آذربایجان (شهر باکو) و قزاقستان (بندر اکتائو)	۳۸	٪۷۸	۳/۵۳	٪۶۵	۲۴/۳۶	۰/۰۰۰	۴	
۲۰	سرمایه‌گذاری گسترده کشورهای اروپایی در قسمت‌های نفت و گاز کشورهای تازه استقلال‌یافته منطقه خزر.	۳۳	٪۶۷	۲/۹۸	٪۵۳	۱۱/۰۹	۰/۰۰۴	۵	
۱۱	نیاز کشورهای تازه استقلال‌یافته خزر به کمک‌های خارجی برای راه‌اندازی نهادهای اقتصادی و نظامی	۲۸	٪۵۷	۲/۷۹	٪۵۷	۱۷/۲۸	۰/۰۰۰	۶	
۱۹	حوزه دریای خزر دومین کانون مهم بین‌المللی انرژی جهان (حاصل جمع مجموع ذخایر گاز، زغال‌سنگ و نفت) پس از خلیج فارس	۸	٪۱۶	۰/۵۹	٪۱۰	۰/۵	۰/۴۸۰	-	
۲۲	نبود اطلاعات و کمبود تجهیزات و فناوری لازم برای بهره‌برداری از منابع انرژی در مناطق عمیق دریای خزر	۳۸	٪۷۷	۲/۱۸	٪۲۸	۲/۲۶	۰/۶۸۷	-	
۲۷	وجود حدود ۹۰ درصد از ذخایر ماهیان خاویاری (تاس ماهیان) جهان در دریای خزر	۹	٪۱۸	۰/۶۷	٪۱۲	۰/۱	۰/۳۱۷	-	
۲۱	تلاش روسیه جهت منحصر نمودن مسیرهای انتقال انرژی خزر برای گذر از این کشور	۳۰	٪۶۱	۱/۹۷	٪۲۴	۱/۷۳	۰/۶۳۰	-	
۲۴	اتصال خط آهن ایران و ترکمنستان به خلیج فارس از جنوب و به قزاقستان و چین در شمال	۶	٪۱۲	۰/۳۳	۰	۰/۶۶۷	۰/۴۱۴	-	
۲۵	عدم دسترسی مستقیم کشورهای تازه استقلال‌یافته ساحل دریای خزر به بازارهای مصرف منابع هیدروکربنی	۱۰	٪۲۰	۰/۵۳	۰	۴	۰/۵۲۷	-	
۲۶	نامساعد بودن شرایط جوی و کم بودن زمین‌های قابل کشت در برخی از کشورهای ساحل دریای خزر مانند ترکمنستان، قزاقستان (۷٪ کل زمین‌ها)	۱۵	٪۳۱	۱/۲۶	٪۲۵	۱/۶	۰/۴۴۹	-	
۲۹	فعالیت شرکت‌های نفتی آمریکایی، انگلیسی در کشورهای آذربایجان، قزاقستان و ترکمنستان	۴۹	۱۰۰	۳/۲۴	٪۴۷	۲/۷۳	۰/۶۰۳	-	

جدول بالا بیانگر این واقعیت است که از نگاه جامعه آماری مهم‌ترین عوامل مؤثر بر ژئوپلیتیک دریای خزر در بعد اقتصادی، در بسترهای فرصت‌آفرین به ترتیب عامل‌های ششم، بیست‌وسوم، بیست‌وچهارم، بیست‌وپنجم، نوزدهم، بیست‌وهفتم و بیست‌وششم و در بسترهای تهدیدزا به

ترتیب عامل های نهم، چهارم، دوازدهم، پنجم، بیستم و یازدهم بر تدوین راهبردهای دفاعی جمهوری اسلامی ایران مؤثرند.

- عامل های بیستم و دوم، بیست و نهم در هیچ کدام از بسترهای فرصت آفرین و تهدیدزا معنادار نشده اند و لذا در پاسخ به این سؤال حذف خواهند شد.

- تحلیل داده های سؤال دوم تحقیق: مهم ترین عوامل ضعف و قوت اقتصادی مرتبط با مسائل دفاعی ج.ا.ایران در حوزه دریای خزر کدامند؟

جدول ۳: مهم ترین عوامل قوت و ضعف عامل اقتصادی ژئوپلیتیک حوزه خزر مؤثر بر تدوین راهبرد دفاعی ج.ا.

شماره عامل	عوامل اقتصادی ژئوپلیتیک	فراوانی پاسخ های داده شده	درصد فراوانی کل	میانگین فراوانی عامل	حد زیاد و خیلی زیاد	درصد میزان تأثیر عامل در حد زیاد و خیلی زیاد	مقدار کای دو مشاهده شده	سطح معناداری	رتبه
عوامل قوت									
۱۰	مقرون به صرفه بودن احداث خط لوله و ترانزیت انرژی حوزه خزر از طریق ایران به دلیل وجود امنیت بالا، طول مسیر کوتاه و هزینه سرمایه گذاری پایین	۴۹	٪۱۰۰	۴/۴۱	٪۸۲	۱۴/۸۵	۰/۰۰۱	۱	
۲	اتصال بندر امیرآباد به بندرهای شهید رجایی و امام خمینی (ره) از طریق شبکه ریلی	۴۹	٪۱۰۰	۴/۲۲	٪۸۸	۱۴/۲۸	۰/۰۰۲	۲	
۱۷	قرار گرفتن ایران در منطقه بیضی استراتژیک انرژی خلیج فارس و دریای خزر	۴۹	٪۱۰۰	۳/۹۶	٪۷۶	۱۳/۷۷	۰/۰۰۳	۳	
۷	روش دادوستد انرژی از طریق سوپ بین ایران ترکمنستان و قزاقستان	۱۹	٪۱۰۰	۳/۹۰	٪۷۶	۱۳/۴۴	۰/۰۰۴	۴	
۸	نقش وضعیت مساعد جغرافیایی استان های ساحلی دریای خزر در افزایش تولید ناخالص داخلی جمهوری اسلامی ایران	۴۹	٪۱۰۰	۳/۸۲	٪۷۰	۱۴/۲۶	۰/۰۰۳	۵	
۳۰	مناطق آزاد تجاری - صنعتی جمهوری اسلامی ایران در استان های ساحلی دریای خزر	۴۹	٪۱۰۰	۳/۶۱	٪۵۷	۱۳/۹۳	۰/۰۰۳	۶	
۱	احداث صنایع پتروشیمی وابسته به گاز توسط جمهوری اسلامی ایران در استان های شمالی به لحاظ عبور خط لوله سراسری گاز (سرخس، نکا، آستارا و خط لوله کشور ترکمنستان)	۴۹	٪۱۰۰	۳/۵۱	٪۴۵	۱۳/۷۷	۰/۰۰۳	۷	
۲۸	ظرفیت های اقلیمی استان های ساحلی جمهوری	۴۹	٪۱۰۰	۳/۰۸	٪۲۸	۳۱/۷۱	۰/۰۰۰	۸	

شماره عامل	اسلامی ایران برای توسعه آبرزی پروری					
	فراوانی پاسخ‌های داده‌شده	درصد فراوانی کل	میانگین فراوانی عامل	حد زیاد و خیلی زیاد	درصد میزان تأثیر عامل در حد زیاد و خیلی زیاد	مقدار کای دو مشاهده‌شده
رتبه	سطح معناداری					
عوامل ضعف						
۱۶	۴۹	٪۱۰۰	۴/۴۱	٪۸۴	۱۳/۲۶	۰/۰۰۱
	نرخ بالای بیکاری و اشتغال جوانان در استان‌های ساحلی کشور ایران					
۱۳	۴۹	٪۱۰۰	۴/۳۹	٪۸۶	۱۱/۰۶	۰/۰۰۴
	کمبود تأسیسات و زیرساخت‌های گردشگری در استان‌های شمالی جمهوری اسلامی ایران					
۱۸	۴۹	٪۱۰۰	۳/۹۴	٪۷۶	۱۴/۴۲	۰/۰۰۲
	عدم اتصال بندر انزلی از طریق شبکه ریلی به بندرها امام خمینی (ره) و شهید رجایی					
۱۴	۴۹	٪۱۰۰	۳/۷۳	٪۶۶	۱۶/۸۱	۰/۰۰۲
	توسعه نیافتگی بخش صنعت در همه زمینه‌ها به‌ویژه کمبود صنایع تبدیلی و تکمیلی کشاورزی در استان‌های ساحلی جمهوری اسلامی ایران					
۳	۴۹	٪۱۰۰	۳/۷۱	٪۶۱	۱۷/۳۶	۰/۰۰۱
	ضعف تأسیسات بندری؛ فرودگاهی و شبکه‌های مخابراتی نوین بین‌المللی متناسب با نیازهای استان-های ساحلی جمهوری اسلامی ایران در دریای خزر					
۱۵	۴۹	٪۱۰۰	۳/۱۶	٪۳۵	۱۷/۴۲	۰/۰۰۲
	ضعف در زیرساخت‌های مناسب کشور ایران در زمینه انتقال برق، حمل‌ونقل جاده‌ای و ریلی به کشورهای ساحلی خزر					

جدول شماره ۳ بیانگر این واقعیت است که از نگاه جامعه آماری مهم‌ترین عوامل قوت ژئوپلیتیک جمهوری اسلامی ایران در دریای خزر در بعد اقتصادی، به ترتیب: عامل‌های دهم، دوم، هفدهم، هفتم، هشتم، سی‌ام، یکم و بیست و هشتم و مهم‌ترین عوامل ضعف به ترتیب عامل‌های شانزدهم، سیزدهم، هیجدهم، چهاردهم، سوم و پانزدهم بر تدوین راهبردهای دفاعی جمهوری اسلامی ایران مؤثرند.

نتیجه‌گیری و پیشنهاد

نتیجه‌گیری:

پاسخ سؤال یکم تحقیق: مهم‌ترین بسترهای فرصت‌آفرین و تهدیدزای مرتبط با مسائل دفاعی پیش‌روی جمهوری اسلامی ایران منبعث از عوامل ژئوپلیتیک اقتصادی حوزه دریای خزر کدام‌اند؟ (الف) مهم‌ترین بسترهای فرصت‌آفرین مرتبط با مسائل دفاعی پیش‌روی جمهوری اسلامی ایران منبعث از عوامل ژئوپلیتیک اقتصادی حوزه دریای خزر عبارت‌اند از:

۱) نقش ارتباطی دریای خزر برای حمل و نقل آسان، کوتاه و سریع بین کشورهای ساحلی
 ۲) وابستگی شدید اقتصاد برخی از کشورهای ساحلی مانند ترکمنستان به نوسانات قیمت گاز
 ۳) اتصال خط آهن ایران و ترکمنستان به خلیج فارس از جنوب و به قزاقستان و چین در شمال
 ۴) عدم دسترسی مستقیم کشورهای تازه استقلال یافته ساحل دریای خزر به بازارهای مصرف منابع
 هیدروکربنی

۵) حوزه دریای خزر دومین کانون مهم بین‌المللی انرژی جهان (حاصل جمع مجموع ذخایر گاز،
 زغال سنگ و نفت) پس از خلیج فارس

۶) وجود حدود ۹۰ درصد از ذخایر ماهیان خاویاری (تاس ماهیان) جهان در دریای خزر
 ۷) نامساعد بودن شرایط جوی و کم بودن زمین‌های قابل کشت در برخی از کشورهای ساحل
 دریای خزر مانند ترکمنستان، قزاقستان (۷٪ کل زمین‌ها)

ب) مهم‌ترین بسترهای تهدیدزای مرتبط با مسائل دفاعی پیش‌روی ج.ا.ایران منبعت از عوامل
 ژئوپلیتیک اقتصادی حوزه دریای خزر عبارت‌اند از؛

۱) اختلاف آذربایجان با ترکمنستان و ایران بر سر منابع نفت و گاز دریای خزر
 ۲) قرار گرفتن بخش اعظمی از ذخایر نفتی و گازی دریای خزر در منطقه فراساحلی
 ۳) اولویت دادن کشورهای پیرامونی ساحلی دریای خزر (به‌جز روسیه و جمهوری اسلامی
 ایران) به مشارکت تجاری با کشورهای اروپایی و امریکا در بیشتر زمینه‌های اقتصادی
 ۴) نیروگاه‌های برق هسته‌ای کشور روسیه و در حال احداث کشورهای آذربایجان (شهر باکو) و
 قزاقستان (بندر اکتائو)

۵) سرمایه‌گذاری گسترده کشورهای اروپایی در قسمت‌های نفت و گاز کشورهای تازه
 استقلال یافته منطقه خزر.

۶) نیاز کشورهای تازه استقلال یافته خزر به کمک‌های خارجی برای راه‌اندازی نهادهای اقتصادی
 و نظامی.

پاسخ سؤال دوم تحقیق: مهم‌ترین عوامل ضعف و قوت اقتصادی مرتبط با مسائل دفاعی ج.ا.ایران
 در حوزه دریای خزر کدام‌اند؟

الف) مهم‌ترین عوامل قوت‌های اقتصادی جمهوری اسلامی ایران منبعت از عوامل ژئوپلیتیک
 دریای خزر مرتبط با مسائل دفاعی عبارت‌اند از؛

- (۱) مقرون به صرفه بودن احداث خط لوله و ترانزیت انرژی حوزه خزر از طریق ایران به دلیل وجود امنیت بالا، طول مسیر کوتاه و هزینه سرمایه گذاری پایین
  - (۲) مقرون به صرفه بودن احداث خط لوله و ترانزیت انرژی حوزه خزر از طریق ایران به دلیل وجود امنیت بالا، طول مسیر کوتاه و هزینه سرمایه گذاری پایین
  - (۳) اتصال بندر امیرآباد به بندرهای شهید رجایی و امام خمینی (ره) از طریق شبکه ریلی
  - (۴) قرار گرفتن ایران در منطقه بیضی استراتژیک انرژی خلیج فارس و دریای خزر
  - (۵) روش دادوستد انرژی از طریق سوآپ بین ایران ترکمنستان و قزاقستان
  - (۶) نقش وضعیت مساعد جغرافیایی استان‌های ساحلی دریای خزر در افزایش تولید ناخالص داخلی جمهوری اسلامی ایران
  - (۷) مناطق آزاد تجاری- صنعتی جمهوری اسلامی ایران در استان‌های ساحلی دریای خزر
  - (۸) احداث صنایع پتروشیمی وابسته به گاز توسط جمهوری اسلامی ایران در استان‌های شمالی به لحاظ عبور خط لوله سراسری گاز (سرخس، نکا، آستارا و خط لوله کشور ترکمنستان)
  - (۹) ظرفیت‌های اقلیمی استان‌های ساحلی جمهوری اسلامی ایران برای توسعه آبی‌پروری
- (ب) مهم‌ترین عوامل ضعف‌های اقتصادی جمهوری اسلامی ایران منبعت از عوامل ژئوپلیتیک دریای خزر مرتبط با مسائل دفاعی عبارت‌اند از:
- (۱) نرخ بالای بیکاری و اشتغال جوانان در استان‌های ساحلی کشور ایران
  - (۲) کمبود تأسیسات و زیرساخت‌های گردشگری در استان‌های شمالی جمهوری اسلامی ایران
  - (۳) عدم اتصال بندر انزلی از طریق شبکه ریلی به بندرها امام خمینی (ره) و شهید رجایی
  - (۴) توسعه نیافتگی بخش صنعت در همه زمینه‌ها به ویژه کمبود صنایع تبدیلی و تکمیلی کشاورزی در استان‌های ساحلی جمهوری اسلامی ایران
  - (۵) ضعف تأسیسات بندری؛ فرودگاهی و شبکه‌های مخابراتی نوین بین‌المللی متناسب با نیازهای استان‌های ساحلی جمهوری اسلامی ایران در دریای خزر
  - (۶) ضعف در زیرساخت‌های مناسب کشور ایران در زمینه انتقال برق، حمل و نقل جاده‌ای و ریلی به کشورهای ساحلی خزر

پیشنهادها:

۱) پیشنهاد می‌شود پژوهشی در خصوص اجاره اسکله به صورت میان مدت (به جهت بارگیری و باراندازی کالا) به کشورهای تازه استقلال یافته حوزه دریای خزر در دریای عمان به منظور تسهیل در برقراری مسیر ترانزیتی این کشورها به آب‌های جنوب انجام شود. به نظر می‌رسد با تحقق این امر علاوه بر افزایش ضریب امنیت جمهوری اسلامی ایران، در رشد تولید ناخالص ملی نیز مؤثر باشد.

۲) منابع بیولوژیک دریای خزر قابل احیاء بوده که ماهیان خاویاری آن ارزش زیادی دارند بنابراین پیشنهاد می‌شود با توجه به این که یکی از وظایف اولیه در حل مسئله بهره‌برداری از منابع طبیعی زنده دریای خزر باید حفظ و بهبود شرایط برای تکثیر آنان باشد، جمهوری اسلامی ایران تلاش نماید بر اساس یک قرارداد و پروتکل اجرایی بین کشورهای ساحلی این دریا رعایت اصول علمی صید ماهیان، توسعه تکثیر ماهیان خاویاری به صورت پرورشی و مبارزه با قاچاق را اجرائی کند.

۳) وزارت راه و شهرسازی جمهوری اسلامی ایران با تعامل سازمان‌های ذی ربط از تمام امکانات کشور جهت اتصال بندر انزلی از طریق شبکه ریلی به بندرها امام خمینی (ره) و شهید رجائی به منظور موارد ذیل استفاده نماید.

- برقراری ارتباط مستقیم روسیه، کشورهای بالکان، روسیه سفید، اوکراین، گرجستان، آذربایجان با ایران و از طریق ایران به خلیج فارس.

- برقراری ارتباط ریلی بین روسیه، آذربایجان و ایران و از طریق ایران با ترکیه و دیگر کشورهای اروپایی.

- برقراری ارتباط ریلی بین روسیه، آذربایجان و ایران و از طریق ایران با پاکستان، هند و کشورهای جنوب شرقی آسیا.

- کمک به توسعه بنادر و حمل و نقل کشور.

فهرست منابع:

الف - منابع فارسی

- آزموده، ابوالفضل، (۱۳۸۵) "راه آبی دریای خزر- بالتیک و دریای سیاه" مجله بندر و دریا، مازندران شماره ۳۹
- احمدی پور، زهرا، (۱۳۸۹)، "ژئوپلیتیک دریای خزر"، تهران: سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح
- بیگ، علی اصغر، (۱۳۹۵)، رساله دکتری "تأثیر عوامل ژئوپلیتیک دریای خزر بر راهبردهای دفاعی جمهوری اسلامی ایران" تهران، دانشگاه عالی دفاع ملی، دانشکده دفاع
- جلالی، امیرحسین، (۱۳۹۳)، "منابع و راه‌های انتقال انرژی جهان" تهران، انتشارات شرکت ملی نفت
- جودت، بهجت، (۱۳۸۹) "ژئوپلیتیک دریای خزر" ترجمه ناصر تیموری، انتشارات وزارت خارجه
- حافظ‌نیا، محمدرضا، (۱۳۸۵)، "اصول و مفاهیم ژئوپلیتیک"، مشهد، انتشارات پاپلی.
- صابری، افشین، (۱۳۸۸) "نظامی‌گری کشورهای حاشیه دریای خزر و امنیت اقتصادی جمهوری اسلامی ایران" معاونت پژوهش دانشگاه فارابی
- گروه مطالعاتی امنیت، (۱۳۸۷) "تهدیدات قدرت ملی شاخص‌ها و ابعاد" تهران، انتشارات دانشگاه عالی دفاع ملی
- س. زون، ایگور، (۱۳۸۵) "توهمات و واقعیات" مترجم شمسی فولاد آبادی، علی، ساری مرکز ملی مطالعات و تحقیقات دریای خزر
- شرکت نفت خزر، (۱۳۹۳) "اسناد شرکت نفت خزر" تهران: انتشار شده در امور بین‌الملل شرکت نفت خزر.
- اله بیگی، حسنعلی، (۱۳۹۰) "تاریخچه و نیمرخ عملیات بالادستی نفت و گاز در حوزه دریای خزر" مرکز تحقیقات وزارت نفت
- نامی، محمدحسن، (۱۳۸۹) "جایگاه دریای خزر در استراتژی‌های جهانی با تأکید بر قرن ۲۱" تهران: انتشارات زیتون سبز
- نوذری، فضل‌اله، (۱۳۹۱)، رساله دکتری "تعیین عوامل ژئوپلیتیک حوزه دریای عمان و تأثیر آن بر تدوین راهبرد دفاعی - امنیتی جمهوری اسلامی ایران"، دانشگاه عالی دفاع ملی
- نوبخت، محمداقرا، (۱۳۸۷) "دریاچه خزر در قرن بیست و یکم، (رویکردی اقتصادی- حقوقی)" تهران: پژوهشکده تحقیقات استراتژیک مجمع تشخیص مصلحت نظام

ب - منابع انگلیسی

- Klare, Michael T., Rosenthal, Joel H., (2008), *Rising Powers, Shrinking Planet: The New Geopolitics of Energy*, New York Henry Holt & Company
- Tavana, M & Pirdashti, M & Kennedy, D.T ,et.al, (2012), «A Hybrid Delphi- SWOT Paradigm for Oil and Gas Pipeline Strategic Planning in Caspian Sea Basin», *Energy Policy*, Vol.

ج - مصاحبه‌ها:

- مصاحبه با امیر سرتیپ عبدالعلی پورشاسب (شاغل در ستاد کل نیروهای مسلح جمهوری اسلامی ایران)، (۹۴/۰۸/۲۲)
- مصاحبه با امیر دریادار دکتر سجاد کوچکی (فرمانده اسبق نیروی دریای ارتش جمهوری اسلامی ایران)، (۹۴/۰۹/۱۵)
- مصاحبه با سردار سرتیپ پاسدار مجید میراحمدی (شاغل در ستاد کل نیروهای مسلح جمهوری اسلامی ایران)، (۹۴/۰۸/۱۵)
- مصاحبه با جناب آقای منوچهر متکی (وزیر اسبق امور خارجه جمهوری اسلامی ایران)، (۱۳۹۳/۱۲/۲۵)
- مصاحبه با جناب آقای دکتر علی اصولی (مدیرکل اسبق شرکت نفت جمهوری اسلامی ایران در دریای خزر)، (۹۳/۱۱/۲۰)
- مصاحبه با جناب آقای مجید صمدزاده صابر(رئیس دبیرخانه دریای خزر در وزارت امور خارجه جمهوری اسلامی ایران)، (۹۴/۱۱/۱۴)
- مصاحبه با جناب آقای فرخ رفتاری (عضو هیئت‌علمی دانشگاه گیلان) (۹۴/۱۰/۱۲)
- سخنرانی امریف بغداد اکولتائویچ (سفیر محترم کشور قزاقستان در جمهوری اسلامی ایران) در مرکز تحقیقات راهبردی دفاعی نیروهای مسلح جمهوری اسلامی ایران (۹۴/۴/۱۷)

